

HISTORY

Реформи фінансової системи Російської імперії в оцінках підприємця і мецената В. О. Кокорєва

С. Ч. Мамоян

Запорізький національний університет, здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук
Corresponding author. E-mail: 125125.tsh@gmail.com

Paper received 24.03.18; Accepted for publication 01.04.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-168VI27-06>

Анотація. У другій половині XIX ст. Російська імперія набула досвіду врегулювання складних фінансових питань шляхом проведення реформ у фінансовій сфері. Ключовими стали бюджетна, банківська, грошова, акцизна та інші реформи. Сучасні науковці Російської Федерації, України, США досить схвально оцінюють результативність і значимість проведених реформ для суспільства. Однак тогочасні підприємці, які на практиці відчули наслідки реформ у фінансовій сфері, оцінили їх досить критично. З огляду на це, праця підприємця В. Кокорєва (1817–1889) «Економічні провали» має вагомому наукову історичну значимість. Він обгрунтовано довів, що запозичення європейських фінансових ідей без урахування потреб і можливостей Російської імперії згрубо вплинули на її фінансову систему. Здійснений В. Кокорєвим науковий аналіз фінансових реформ тих часів не втратив актуальності до сих пір, а його програма виведення з економічної кризи окремих галузей народного господарства має не аби який сенс для сучасних державників.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, реформи фінансової системи, В. Кокорєв, «Економічні провали».

Перед багатьма сучасними країнами пострадянського простору гостро стоять низка вагомих, не розв'язаних належними чином, фінансових питань. У другій половині XIX ст. Російська імперія стикалася з аналогічною ситуацією, і, як показує практика, не завжди вміло їх вирішувала. Фінансові проблеми тих часів не втратили актуальності нині для України. Здебільшого це питання девальвації національних валют, регулювання виплат за міжнародним позиками, розбудова внутрішнього ринку, підтримка банківської системи, удосконалення системи акцизів тощо. Попередні покоління набули значного досвіду у вирішенні цих питань, а фахівці-практики вже давали історичні оцінки фінансовим реформам, глибоко осмислюючи їхні наслідки. З огляду на це звернення до історичного досвіду є актуальним.

Потреба в комплексних реформах фінансової системи станом на середину XIX ст. в Російській імперії була відчутною, оскільки науково-технічний переворот висунув перед державою нові завдання: систематизувати бюджет країни, заснувати Державний банк, врегулювати питання появи мережі нових комерційних банків, запровадити фінансовий контроль, залучити закордонні інвестиції у промисловість і транспортну систему імперії, адже залізничний транспорт потребував концентрації значних капіталів і ставав знаряддям транснаціональної політики. Фінансисти розуміли, що розроблення однієї реформи неодмінно спричинить низку інших. Зокрема, бюджетна – обумовила впровадження реформ державного фінансового контролю та централізації (консолідованості) касового устрою (єдності каси). Завдяки впровадженню цих реформ стало можливим здійснення податкових, окремих акцизних та грошової реформ. Також усі ці заходи потребували узгодження з вимогами та стандартами провідних європейських держав, з якими Росія мала партнерські відносини, одержувала від них позики і кредити тощо [18, с. 130].

Коли Міністерство фінансів очолював О.М. Княжевич (23.03.1858 – 23.01.1862 рр.), 1860 р. було засновано Державний банк, розширено компетенції Міністерства фінансів та засновано Комісію з перегляду

податків і зборів, яка діяла понад 20 років. Основні відбулися, коли Міністерство фінансів очолював М.Х. Рейтерн (23.01.1862 – 07.07.1878 рр.) [18, с. 133]. Питання про створення єдиного касового устрою держави, яке активно обговорювалося з 1855 р., довелося врегулювати саме цьому міністру. Так 22.05.1862 р. було оприлюднене «Положення про державний бюджет» і «Правила укладання, розгляду затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» [2]. Тож реформи – бюджетна, касового устрою та державного фінансового контролю – дали змогу реформувати податкову систему, а згодом провести грошову реформу, які суттєво змінили фінансову систему Російської імперії [18, с. 136].

Питання розроблення, впровадження і результатів фінансових реформ, започаткованих у другій половині XIX ст., належно висвітлювалися науковцями. Серед вагомих сучасних праць варто назвати дослідження, у яких узагальнені історичні оцінки комплексу тогочасних реформ, зокрема це праці В. Ананьїч [1] [4], Л. Захарової [6], В. Пушкарської [11], А. Фурсенко [15], С. Хока [17] О. Чистякова й Т. Новицької [12], Т. Шаравари [18] та ін. Окрему групу робіт створили сучасні історики, економісти і фінансисти-практики, які заглибилися в історичний аналіз перебігу окремих реформ фінансової системи тих часів як в Україні, так і Російської імперії загалом, зокрема А. Ткаченко та І. Ткаченко [14], Н. Фадейкіна та І. Демчук [16], А. Андреев та Д. Нікольський [2]. Питання становлення бюджетної сфери глибоко аналізувала Н. Розинська [13], окремі аспекти акцизної реформи висвітлювали В. Гончарук [5], Д. Крісчн [8] та ін. Більшість досліджень містять схвальні оцінки розпочатих у 1860-х рр. фінансових реформ. Саме тому нашої уваги потребують оцінки реформ, здійснені безпосередніми учасниками подій – банкірами і підприємцями. Важливу роль для усвідомлення того, як вплинули проведені реформи на суспільство має праця «Економічні провали (За спогадами з 1837 року)» [7] тогочасного підприємця і мецената Василя Олександровича Кокорєва (1817 – 1889 рр.). В. Кокорєв дотримувався дещо відмінної точ-

ки зору на успішність і результативність фінансових реформ означеного періоду і водночас пропонував власні обґрунтовані варіанти вирішення назрілих проблем. З огляду на суттєву актуальність поглядів В. Кокорева як для сучасних істориків, так і фахівців з фінансових реформ, *ставимо за мету* проаналізувати його аналітичні оцінки, викладені у праці «Економічні провали».

Час розквіту підприємницького таланту В.О. Кокорева припадає на царювання імператора Олександра II. У 1857 р. він заснував Закаспійське торговельно-промислове товариство, яке успішно вело торгівлю з Персією і Середньою Азією. У 1858 р. виникло одне з перших акціонерних товариств Росії – товариство Волго-Донської залізниці, у створення якого він вклав 4,8 млн. руб. У 1850 р. виникло Російське товариство пароплавства і торгівлі, Волзько-Каспійське пароплавство, головним засновником якого також був В.О. Кокорев. Окрім того, підприємець стає першовідкривачем російської нафтової справи. 1857 р. у м. Суруханах (неподалік Баку) він створив завод для добування з нафти освітлювального масла і Закавказьке торговельно-промислове товариство, а згодом – Бакинське нафтове товариство. За його підтримки в кінці 1860-х рр. був заснований Московський купецький банк, членами якого були знані промисловці й економісти – С. Мамонтов, Ф. Чижов, М. Горбов та ін. [3]. Відомий історик К. Кавелін високо оцінював діяльність В. Кокорева, зазначаючи, що «у нього є думки, від яких не відмовилися б і давні мудреці. Скільки новизни, глибини і сили!» [7, с.1].

Отже, на початку 1850-х рр. проекти реформ активно розроблялися урядовцями, у 1860-х активно втілювалися практично, а їхні недоліки досить болісно позначилися на суспільстві. Саме окремі прорахунки реформаторів промисловець В. Кокорев визначив як провали в економіці. Ще в 1830-х рр., В. Кокорев застерігав державних діячів проти бездумного копіювання західної моделі управління. Початок реформ він особисто окреслював 1856-м роком і називав цей рік початком провалу [7 с. 17].

Першим суттєвим провалом реформаторів промисловець назвав «велике запізнення Росії із будівництвом залізниці до Чорного моря, внаслідок чого держава програла Кримську війну 1853–1856 р.» [7, с.15; с. 22]. Водночас, його обурював факт закупівлі за кордоном потужностей для будівництва заліниць, коли в країні були надлишки чавуну для виготовлення рейок і Урал лише потрібно було пов'язати з центром. Він писав: «пора державницькій думці припинити блукати за межами власної землі, припинити пошуки економічних основ за межами Росії і забруднювати насильницькими запозиченнями рідну землю; ...пора пізнати в своїх людях свою силу» [7, с. 1]. Отже, він наполягав на узгодженні реформ з потребами народного життя.

Будівництво заліниць було прямо пов'язане з розвитком фінансової системи. Держава не мала значних коштів на це і була перед вибором одержання великих позик за кордоном. Це відбувалося після «Паризького миру», – пише В. Кокорев, – коли Росія із запізненням усвідомила потребу розбудови заліниць. Але почали з того, що державну справу «передали в руки французів, наших, так би мовити, учорашніх ворогів, і під час коронації Олександра II, приїхав з Парижу відомий аферист часів Наполеона III – Перрейра, з натовпом булочників, перукарів тощо, які називали себе досвідченими інженерами. Утворена під керівництвом цих осіб група одер-

жала назву Головне Товариство Російських заліниць, у коло діяльності якої входило прокладання заліниць у чотирьох напрямках: 1 – від Петербурга до Варшави; 2 – від Москви до Феодосії на Чорному морі; 3 – від Курська до Любави; 4 – від Москви до Нижнього Новгорода. Натомість лише невелика група патріотично налаштованих купців з недовірою ставилася до цієї справи, оскільки передбачали, що Росія знову втрапить у капкан іноземних економічних інтриг» [7, с. 26-27].

В. Кокорев зазначав, що під час будівництва заліниць міністр фінансів М. Х. Рейтерн проявив себе як «фінансовий технік» у сенсі, що всі зроблені міжнародні позики не були витрачені на інші справи, а лише спрямовано на залізниці [7, с. 31]. Водночас підприємець вказав на значний провал у його політиці, зокрема, що міністр допустив закупівлю рейок з Англії замість вітчизняних уральських, а також обурився тим фактом, що за кордоном завозили все залізничне обладнання. Якби натомість розвинули власне виробництво, Росія б не потрапила в суттєву залежність від іноземного капіталу й промисловості [7, с. 32].

Результати реформ у банківській сфері також були проаналізовані В. Кокоревим. Він зазначає, що невдовзі після коронації Олександра II міністром фінансів призначили О.М. Княжевича, а згідно з реформою сільське господарство залишили без кредитних установ. Загальновідомим є факт звільнення селян з-під кріпосної залежності 1861 р., унаслідок чого поміщики вже мали користуватися вільнонайманою працею, а після технічного перевороту ще й мали змогу купувати нові знаряддя праці, однак насправді належних коштів не мали. В. Кокорев підкреслював, що «з 1868 р. виникли земельні банки із нищівними для землеробства статутами. Їхня поява не мала підтримки уряду, а діяльність базувалася на корисливих мотивах засновників. Принижені і придушені семирічним безгрош'ям поміщики пішли за позиками до цих банків, які народ обізвав «мишоловками». Вони зобов'язалися сплачувати величезні відсотки, яких продаж від вівса чи сіна ніколи б не покрили. Крім того, значна частина позик були зроблені у валюті, курс якої стабільним не був і залежав від політичних та інших подій. На ці події поміщики впливу не мали, а обов'язок компенсувати всі втрати від біржового курсу з них ніхто не знімав. Цей економічний провал нам не принесли чужинці, а ми самі. Більшість поміщиків кидали мастки і родини» [7, с. 30].

Отже, аналізуючи процес і зміст банківської реформи у контексті її впливу на розвиток сільського господарства він дав обґрунтовану негативну оцінку її змісту. В. Кокорев, згадував розмову з тогочасним міністром фінансів, який казав: «Нічого не вдієш з ними; вони так хочуть, щоб усяка справа спиналася на ноги сама і на жодні поступки не підуть» [7, с. 29]. Оцінюючи реформаторів, які переконали імператора дяти саме так, він пише: «Тут я вперше дізнався, що вони – це люди нових поглядів, певний гурток із 5-6 осіб, які прагнули потрапити в кабінети високоповажних осіб і в салони впливових дам, для поширення серед тих своїх поглядів, з метою розширити коло свого впливу і прибрати до рук владу. А згодом я дізнався, що це люди справді чесні, які мріяли про економічну рівноправність, але без будь-якого розуміння потреб російського життя» [7, с. 29]. Такий підхід до справи підприємець назвав шостим економічним провалом.

Підбиваючи підсумки діяльності М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів, В. Кокорев зазначав, що він вартий доброї згадки за організацію прокладання залізниць, за розвиток системи внутрішнього кредитування населення через утворення комерційних банків і навіть за викупну операцію по звільненні селян, оскільки за тодішніх існуючих фінансових проблем міністр зумів уникнути великих потрясінь. Йому це вдалося, бо кожну важливу державну справу він підтримував грошовими позиками, щоб не загальмувати розвиток промисловості [7, с. 31].

Однак грошову реформу, пов'язану із запровадженням срібного карбованця в обіг, оцінив виключно негативно і виклав обгрунтовані пропозиції стосовно того, як можна було б уникнути негативних її наслідків для країни. За оцінками В. Кокорева, на стан фінансової системи згубно вплинуло «запровадження грошової одиниці у вигляді срібного карбованця, оскільки в широкому «народному» обігу його ніде не було» [7, с. 26]. Підприємець підкреслював, що після офіційного введення в обіг срібних грошей 1 липня 1839 р. «цілі покоління народилися й померли не побачивши жодного разу срібної монети, а їхнє життя тривало за паперовим листуванням про якийсь срібний карбованець. Сліди цієї фальші бачимо до нині в існуючих мідних карбованцях, на яких є напис «5 копійок сріблом», «3 копійки сріблом» [7, с. 26]. Успішний практик і меценат іронічно зазначив, що «археологи майбутніх поколінь матимуть право вважати наш час невіглаством, оскільки ми навіть мідь називаємо сріблом» [7, с. 26]. «Після Кримської війни ми не наважилися будувати залізницю на безвідсоткові паперові гроші, попри те, що усюди їх приймали в повному обсязі і з довірою, ми б могли розраховуватися ними за всі види будівельних робіт: земляні, теслярні інші. На ці кошти могли б будувати будинки, а відповідно до потреб залізничної справи й заводи; проте невідомо чого не наважилися відступитися від чужоземних догматів, а цілковито підкорилися вказівкам закордонних економістів» [7, с. 46]. Європі потрібно, понад інші економічні інтриги зв'язати нам руки, тобто підпорядкувати правила, що замість простих грошових знаків, можна здійснювати емісію лише безвідсоткових паперів з наступним продажем їх на європейських біржах, аби втягувати нас у надзвичайні борги, а верховній російській владі завжди протиставлялася влада Ротшильдів, які зробили з нього політичний та економічний барометр для визначення стійкості нашої держави; показники ж «барометру» брали з бюлетенів іноземних бірж, якими розпоряджалися супротивники наших успіхів. У цій фінансовій інтризі супротивники виявилися завзятими поборниками, загальмовуючи царську думку та волю в усіх її прагненнях до створення благоустрою власними коштами» [7, с. 47]. Цей вагомий провал В. Кокорев вважав десятим. Надалі думку В. Кокорева відверто можна назвати пророчою, він стверджував, що коли б будували залізницю на власні паперові кошти й нікому не сплачували кабальні відсотки, то чистий прибуток від функціонування залізниць витрачали б на підкріплення паперових грошей і могли б так виводити їх із обігу [7, с. 49]. «Ми могли б урятувати себе від боргів, але хотіли в очах Європи лишатися її слухняними учнями, ми це вважали за честь і навіть не мріяли про власний шлях, вважаючи уязнути в боргах і втопити в них наших дітей, аби лише не втратити її прихильності» [7, с. 49].

В. Кокорев іронічно назвав тих, хто вважає, що емісія паперових грошей помилкова, – сектою. Саме такі «сектанти» доводили, що емісію не зупинити, вона призведе лише до краху й сильного коливання курсу. Він пише: «Припустимо, що ці погляди правдиві, але не безумовні, оскільки засоби для залізниць і важливих підприємств взагалі можна випускати не у вигляді грошей, а у вигляді цінних паперів від Держбанку на короткий термін, з наступним їхнім викупом державою. Ніхто не закликає друкувати безмежну кількість грошей, але тим більше не можна позичати їх на рахунок власного народу за кордоном, коли сам народ з повною довірою і бажанням готовий за власні паперові грошові знаки кредитувати уряд власною працею в усіх її видах!» [7, с. 50]. Ці погляди, безумовно, влучно характеризують економічну ситуацію і в сучасній Україні та багатьох інших державах пострадянського табору.

Значну роль у своєму дописі В. Кокорев приділив і акцизній реформі. Із 1 січня 1863 р. російський уряд запровадив складний за термінологією та структурою закон, який складався із 279 статей. Уперше його для обговорення опублікували 4 липня 1861 р. під назвою «Положение о питейном сборе» [10]. Так почалася акцизна реформа. В. Кокорев підкреслював, що в економічному житті Росії похитнулися три головні складники: грошовий курс, народний кредит та сільське господарство, і підкреслив, що більшість вважають великою помилкою міністра М.Х. Рейтерна запровадження акцизної системи на вино, оскільки вона не враховувала інтереси сільського господарства. Як відомо, реформа акцизної системи стала ще одним кроком влади на шляху реформування фінансової системи. До реформи була чинною система винних відкупів. Відкупщики, власне, сплачували податок і продавали алкогольні напої на свій розсуд. Система акцизів мала б на меті систематизувати цей процес. Однак на практиці сталося інше. В. Кокорев, який сам тривалий час був відкупщиком, знав систему з середини. Він пояснював своє критичне ставлення до результатів реформи наступним чином: «... із запровадженням акцизної системи без обмежень почали виникати «кабаки» – питні заклади, і через 25 років після реформи більше 2 млн. селян пропили свої господарства, залишившись без коней та корів. Підтвердженням цього, – продовжує автор, – слугують подвірні описи, зроблені в окремих губерніях, зі змісту яких випливає, що в кращих повітах Рязанської губернії у 1/6 частини населення не лишилося ні тяглих тварин, ні молока дітям... А далі, не лише північні винокурні, але й південні були витіснені впливом нових велетенських винокурних заводів, які мали спекулятивно-промисловий характер...». Далі В. Кокорев розвивав свої погляди наступним чином: «Я не маю наміру викласти проект акцизного збору і скажу, що майбутня система має оновити поміщицькі господарства шляхом утворення нових дрібних винокурень і повернути череди корів, яких поїли б бардою, а натомість сільське господарство одержало б поля з добривами, а дітей з горщиками молока і селян з м'ясом; одним словом, усі здорові, тверезі й веселі... всі, крім власників кабаків, яких притиснуть заходи з обмеження пияцтва. А ми завжди і в усьому прагнемо наслідувати Європу» [7, с. 33-34].

Підприємець надалі зробив огляд урядової роботи протягом 1861 – 1866 рр., яка, з його погляду, зруйнувала поміщицькі господарства, насправді ж – побут і під-

валини життя десятків тисяч господарств, а в їхньому світі – і простих селян [7, с. 35]. Головну біду від цієї реформи він вбачав у тому, що для винокуріння використовували найцінніші сорти зерна, оскільки реформа встановила обов'язкові норми виходу вина із закваски. А ці норми могли бути досягнуті лише за умови закваски якісних дорогих сортів пшениці! Тож дорогі сорти «випили», а дешеві посіяли в землю. ... У Німеччині, – писав В. Кокорев, – існує закон, який забороняє якісні і дорогі сорти хліба використовувати у виробництві спиртів» [7, с. 37]. «Отже, – як пише підприємець, – в основі акцизної системи виявився недолік. Він полягав у тому, що не було взято до уваги сутність внутрішнього устрою Росії, її розміри, простори, земельні та кліматичні відмінності регіонів, словом усі відмінності відносно інших держав. ... Наприклад, Німеччина – не Росія, у Німеччині не простежуються різкі кліматичні й земельні відмінності між регіонами, як у Росії; але навіть там існують три системи акцизного збору, які погоджені з кожною місцевістю і які захищають Східну Пруссію як дещо біднішу частину держави від підризу її економіки з боку розвитку винокуріння Баварії. А у нас не було цієї далекоглядності, і ми принесли всі наші 15 північних холодно-грунтових губерній у жертву винокурінню чорноземної смуги, яке там активно набирало обертів із 1863 р. Ми позбавили північні ґрунти добрив і можливість виготовувати худобу, натомість добрива накопичилися там, де їх і без того вистачало [7, с. 41]. Вихід із ситуації підприємця бачив у тому, щоб повертати акциз по 1 копійці з градусу напоїв дрібним винокурням або обкладати вищими акцизами імпортоване вино.

Підбиваючи оцінки акцизної реформи, він наводить слова міністра фінансів, графа Є.Ф. Канкріна: «Мені нарікають, за те, що винокурінням північних регіонів я повертаю кілька мільйонів рублів на рік усупереч цінам, які встановлюють власники заводів чорноземної смуги. Ці нарікання є лише свідченням незнання суті питання: адже я повертаю кошти не заводчикам, – а землі, щоб не позбавити її добрив, адже утримання мільйонних мас жебраків буде коштувати дорожче, ніж ці кошти» [7, с. 44]. Отже, як бачимо, європейський підхід до запровадження акцизної реформи не виправдав себе. Акцизна реформа без урахування потреб регіонів призвела до того, що припинили існування дрібні винокурні, які економічно добре підтримували місцеве населення й стимулювали сільське господарство. Тож якщо чорноземні губернії і так давали багато хліба, то губернії холодних

регіонів з низькими врожайми почали занепадати. В. Кокорев підкреслював, що минуло 25 років із часу втілення акцизної реформи (1863 р.), «а ми й не хочемо привертати належну увагу до пошуків способів усунення її недоліків» [7, с. 44]. Фактично це була досить критична і глибока оцінка реформи діяча-практика, який сам тривалий час мешкав у російській периферії, налагодив діяльність десятків промислових підприємств і зсередини знав про життя пересічних підданих.

Насамкінець є потреба навести промовисті висновки Василя Кокорева: «Аби ми жили на мідні гроші, а не на срібний карбованець, який лише стимулював ганебні звички до розтрат; аби уникнули Кримської війни, завчасно збудувавши залізницю до Чорного моря; аби замість побудови 1857 р. Варшавської залізниці почали розбудову мережі підмосковних доріг і зберегли сотні мільйонів коштів у державі; аби не позбавляли землевласників потрібних кредитів; аби заснували у себе власні рейкові й вагонобудівні заводи і не купували б кожну гайку за кордоном; аби уніфікованим акцизом не згубили сільськогосподарські винокурні і не відкривали безмежну кількість кабаків та не споювали населення... аби. ... Підбиваючи підсумки усім «аби» було б цікаво порадити, в яку суму нам вийшли збитки від такого господарювання? Безпомилково можна вважати, що сума збитків вдсятеро перевищує суму контрибуції, яку одержала Німеччина від Франції 1870 р. Ось усі причини нашого зубожіння...» [7, с. 45]. Із цими словами важко сперечатися, адже вони фактично є фінансовою програмою для виходу із кризового стану сучасних країн і є цілком актуальними сьогодні. Отже, реформування фінансової системи шляхом простого копіювання досвіду західноєвропейських країн в російських умовах у ті часи виявилось неприйнятним. Натомість розвиток внутрішнього ринку й виробництва міг би забезпечити державу від руйнівних наслідків скопійованих ідей для реформ. Праця «Економічні провали» В. Кокорева містить глибокий аналіз подій, аналогічних за сутністю сучасним, і тому, має актуальність не лише для істориків, а й для сучасних державників різних рівнів. «Аналізуючи економічні питання, все ж потрібно сердечно прагнути, щоб на зміну гіркому відчуттю приниженості... яке полягає в систематичному наслідуванні чужоземного устрою економічного життя, прийшло нове всенародне почуття державно-народної гідності, яка базується на успіхах власних різноманітних заходів» [7, с. 42].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананич В. Проблемы российского реформаторства/В. Ананич // Знание – сила. 1992. – № 2. – С. 74-85.
2. Андреев А.Г. Финансовое управление и организация государственного финансового контроля в Российской Империи в XIX – начале XX в. / А.Г. Андреев, Д.В. Никольский // История финансового контроля. Счетная палата Российской Федерации, 2018. URL: <http://www.ach.gov.ru/about/history/in-xix-beginning-of-xx-century/financial-management-and-organization-of-the-state-financial-control-in-the-russian-empire-in-the-xi>
3. Біографічний словник/В.О. Кокарев. URL: <http://slovar.pp.ua/biografichnyy-slovyk/>
4. Власть и реформы. От самодержавной к советской России [под ред. Б.В. Ананич]. СПб., 1996. – 467 с.
5. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII-на початку XX ст./В.Я. Гончарук.-Харків: Вид-во НУВС, 2002.-234с.
6. Захарова Л. Освободительные реформы в России 1861–1881 / Л. Захарова // Знание – сила. – 1992. – № 2. – С. 19-21.
7. Кокорев В.А. Экономические провалы (По воспоминаниям с 1837 года) / В.А. Кокорев. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 336 с. URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomiccheskie_provaly_-_2005.pdf
8. Крисчн Д. Забытая реформа: отмены винных откупов в России / Крисчн Д. // Великие реформы в России. – М., 1992. – С. 126-138.
9. Кудряшов В. Русская общественная мысль в поисках национальной идентичности: зарождение русского национализма (вторая половина XIX в.) / В. Кудряшов // Русин, 2014. – № 4(38). С. 117-129.
10. Положение о питейном сборе 1862 – Положение о питейном сборе, Высочайше утвержденное 4 июля 1861 года, с присовокуплением Высочайше утвержденного 20 марта

1862 года правил о взысканиях за нарушения положения о питейном сборе и судопроизводстве по ним. – М.: Тип-я А. Семенова, 1862. – 160 с.

11. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики: дис. ... док. экон. наук: 08.00.01. / В.М. Пушкарева. – М., 2004. – 325 с.

12. Реформы Александра II 1998 – Реформы Александра II / [сост. О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая]. М.: Изд-во «Юридическая литература», 1998. – 455 с.

13. Розинская Н.А. Становление Российского бюджетного законодательства / Н.А. Розинская // Финансы. – 2009. – № 2. – С. 70-74.

14. Ткаченко А.О. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII

століття – початок 30-х років XX століття) / А.О. Ткаченко, І.В. Ткаченко.-Суми: видавництво «Ярославна», 2014.-252с.

15. Управленческая элита Российской империи (1802–1917) / [под ред. акад. А. Фурсенко]. СПб.: Лики России, 2008.-520с.

16. Фадейкина Н. В. Банковская система Российской Империи в период великих реформ / Н.В. Фадейкина, И.М. Демчук // Сибирская финансовая школа: АВАЛЬ. – 2007. – № 3. – С. 108-118.

17. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России 1857–1861 / Хок С. // Великие реформы в России. – М., 1992. – С. 90-105.

18. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія / Т.О. Шаравара. – К: «Видавництво Ліра-К», 2011.-487с.

REFERENCES

- Ananich V. Problems of Russian Reform. *Knowledge is Power*. 2. pp. 74-85 (In Russian).
- Andreev, A.G., Nikolskiy, D.V. (2018) Financial management and organization of state financial control in the Russian Empire in the XIX - early XX century. *History of financial control. Accounts Chamber of the Russian Federation* (In Russian) URL: <http://www.ach.gov.ru/about/history/in-xix-beginning-of-xx-century/financial-management-and-organization-of-the-state-financial-control-in-the-russian-empire-in-the-xi>
- Kokorev, V.O. The bibliographical dictionary URL: <http://slovar.pp.ua/biografichnyy-slovyk/>
- Ananich, B.V. (1996) *Power and Reform 1996 - Power and Reform. From autocratic to Soviet Russia*. Saint Petersburg, 467 p. (In Russian).
- Gonchar, V.Ya (2002) *Legal regulation of the production and circulation of alcoholic beverages in the Russian Empire at the end of the XVIII - early XX centuries*. Kharkiv: National Vt. Unitary Affairs. 234 p (In Russian).
- Zakharova, L. (1992) Liberation Reforms in Russia 1861-1881. *Knowledge is Power*. 2. P. 19-21 (In Russian).
- Kokorev, V.A. (2005) *Economic failures (According to recollections since 1837)*. Moscow: Society of Merchants and Industrialists of Russia. 336 p. URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskije_provaly_-_2005.pdf (In Russian)
- Krischn, D. (1992) Forgotten reform: the abolition of wine buy-backs in Russia. *Great reforms in Russia*. Moscow. pp. 126-138 (In Russian).
- Kudryashov, V. (2014) Russian public thought in search of national identity: the birth of Russian nationalism (the second half of the nineteenth century). *Rusin*. 4 (38). pp. 117-129 (In Russian).
- The Regulations on the Drinking Collection (1862) The Regulations on the Drinking Collection, Highest approved on July 4, 1861, with the addition of the Highest approved on March 20, 1862 rules on penalties for violations of the provisions on drinking collection and legal proceedings thereon. Moscow: Printing House of A. Semenov. 160 p. (In Russian)
- Pushkareva, V.M. (2004) The history of world and Russian financial science and politics: thesis for a scientific degree of Doctor of Economic Sciences: 08.00.01. Moscow. 325 p. (In Russian)
- Chistyakov, O.I., Novitskaya T.E. Reforms of Alexander II (1998) Moscow: Publishing house "Juridical Literature". 455 p. (In Russian)
- Rozinskaya, N.A. (2009) Formation of the Russian budget legislation. *Finances*. 2. pp. 70-74. (In Russian)
- Tkachenko, A.O., Tkachenko, I.V. (2014) Creation and activity of banking institutions in Ukraine: the economic and legal aspect (XVIII century - the beginning of XX century). Sumy: Yaroslavna Publishing House. 252 p. (In Ukrainian)
- Fursenko, A. (2008) Managerial elite. *Administrative elite of the Russian Empire (1802-1917)*. Saint Petersburg: Faces of Russia. 520 p. (In Russian)
- Fadeykina, N.V., Demchuk, I.M. (2007) Banking system of the Russian Empire in the period of great reforms. *Siberian Financial School: AVAL*. 2007. 3. pp. 108-118. (In Russian)
- Khok, S. (1992) The banking crisis, peasant reform and the redemption operation in Russia 1857-1861. *Great reforms in Russia*. Moscow. pp. 90-105. (In Russian)
- Sharavara, T.O. (2011) Reforms and counter-reforms of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the Russian Empire: historiography. Kyiv: Publishing House Lyra-K. 487 p. (In Ukrainian)

Reforms of the Russian Empire financial system in the entrepreneur and maecenas v.a. kokorev's estimation

S. Ch. Mamoyan

Abstract. Modern scientists have positively estimated a number of reforms in the financial field conducted in the second half of the nineteenth century, emphasizing that the budget, banking, monetary, excise and many other fields became key fields. But the entrepreneurs of that time knew about their shortcomings from their own experience. In this context, the work of the entrepreneur and Maecenas Vasily Kokorev (1817-1889) «Economic failures» deserves special attention, who sharply condemned the authorities' desire to borrow the principles of reforms in Europe, without taking into account Russia's economic opportunities. V. Kokorev analyzed the strategic mistakes for the Russian Empire and his recommendations on the way out of the financial crisis have not lost relevance nowadays.

Keywords: the Russian Empire, Ukraine, financial system reforms, V. Kokorev, «Economic failures».

Реформы финансовой системы Российской империи в оценках предпринимателя и мецената В.А. Кокорева

С. Ч. Мамоян

Аннотация. Современные ученые позитивно оценивают ряд проведенных в Российской империи во II половине XIX в. реформ в финансовой области, подчеркивая, что ключевыми стали бюджетная, банковская, денежная, акцизная и др. Но предприниматели того времени на собственном опыте убедились в их недостатках. В этом контексте особого внимания заслуживает работа предпринимателя и мецената Василия Кокорева (1817–1889) «Экономические провалы», который остро осудил стремление властей заимствовать принципы реформ в Европе, без учета российских экономических возможностей. В. Кокорев проанализировал стратегические ошибки Российской империи, а предложенные ним рекомендации по выходу из финансового кризиса не утратили актуальности и сегодня.

Ключевые слова: Российская империя, Украина, реформы финансовой системы, В. Кокарев, «Экономические провалы».